

Голові спеціалізованої вченої ради

ДФ 17.051.066

у Запорізькому національному
університеті

доктору історичних наук, професору,
проректору з наукової роботи

Запорізького національного університету

Васильчуку Геннадію Миколайовичу

В І Д Г У К

офіційного опонента **Тригуба Олександра Петровича**,
доктора історичних наук, професора,
професора кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
про дисертаційну роботу **Рубана Миколи Юрійовича**
«Рух за оновлення Православної Церкви в Україні
початку 1920-х –другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
032 «Історія та археологія», галузь знань 03 «Гуманітарні науки»
(Запоріжжя, 2023)

Із здобуттям незалежності Україна взяла курс на реальне забезпечення свободи совісті та релігійних свобод своїх громадян. Наша держава законодавчо зобов'язалась подолати негативні наслідки попередньої політики щодо релігії. Тому справа подолання тяжких наслідків минулого залишається винятково складною і водночас вкрай невідкладною.

Обрана тема є безумовно актуальною, і не лише в регіональному, а й у всеукраїнському масштабі. Знання негативного досвіду минулого в суперечливих, часом антагоністичних стосунках держави до православної церкви, важливе задля взаєморозуміння та примирення, вмілого використання діалогу з РПЦ у національно-духовному відродженні українства, такого політично строкатого, конфесійно розчленованого.

Наукова новизна дисертації полягає, насамперед, у тому, що автор

представив власне бачення розвитку православної церкви у регіональному вимірі (на прикладі Донбасу), через призму внутрішньоцерковного життя у розрізі державно-церковних відносин і реформаційних тенденцій у православному середовищі, створивши у новітній історіографії нове комплексне дослідження історії українського православ'я, зосереджуючи увагу на регіональному рівні розвитку православної церкви. Автором запропоновано новий концептуальний підхід до вивчення обставин інституалізації реформаційних православних конфесій, висунуто твердження про певну популярність УАПЦ в регіоні, визначено причини, що призвели до втрати інтересу з боку віруючих до обновленських ідей, висвітлено історичний розвиток обновленських конфесій у регіоні, прослідковано майнові та правові обмеження православного кліру радянською державною системою, закриття церков і репресій щодо духовенства тощо.

Обґрунтованість результатів та висновків дисертаційної роботи забезпечується тим, що дисертант у своєму дослідженні спирався на загальнонаукові та міждисциплінарні методи дослідження. При цьому, слід зазначити блискуче володіння автором методами системного, історичного та порівняльного аналізу, завдяки яким дисертанту вдалося виявити закономірності та особливості розвитку українського православ'я на теренах Донецчини та Луганщини, даючи його на всеукраїнському тлі.

Слід відзначити, що рецензована дисертація виконувалася в рамках науково-дослідних тем Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX-XXI ст.» (номер державної реєстрації – 0114U002661) та «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. XXI ст.)» (номер державної реєстрації – 01191U000225). При чому особистий внесок автора полягає у дослідженні особливостей життя православної церкви на Донбасі у період 20-30-х рр. XX ст.

Враховуючи ступінь вивченості зазначеної проблеми, автор поставив метою свого дослідження комплексне висвітлення особливостей реформаційного руху у православній церкві на Донеччині та Луганщині в інституційному розрізі у 1921-1939 рр. у контексті радянської моделі державно-церковних відносин, для чого ним поставлені наступні завдання:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати передумови виникнення та сутність руху за оновлення православної церкви на території Російської імперії, вплив національно-демократичної революції 1917-1921 рр. на розвиток православної церкви у регіональному розрізі;
- простежити ключові етапи становлення й особливості інституційного розвитку реформаційних православних конфесій на теренах Донеччини та Луганщини – Української синодальної церкви, Української соборно-єпископської церкви та Української автокефальної православної церкви;
- встановити джерела формування оновленського духовенства, його професійного та громадського впливу і взаємодії з владними структурами та місцевими громадами, визначити особистісно-психологічні риси, роль і значення діяльності провідних церковних ієрархів досліджуваного періоду;
- простежити основні тенденції взаємовідносин відособлених конфесій, позабогослужбової діяльності та перспектив подолання церковного розділення;
- розглянути наслідки антирелігійної політики та репресій духовенства й мирян православних конфесій на Донеччині та Луганщині.

Аналіз дисертації, її основного змісту дозволяє зробити висновок, що в основному з поставленими завданнями Микола Юрійович справився успішно. Він ґрунтовно та критично проаналізувала наукову літературу зі своєї теми, виділивши три групи історіографії проблеми, що дозволило йому аргументувати свою тезу про недостатність наукового дослідження

зазначеної проблеми та її концептуальні підходи до її вирішення були зовсім іншими.

Звертає на себе увагу джерельна база дисертації, яка складається з різноманітних документів і матеріалів, як друкованих, так і архівних. Використані документи 14 фондів 4 архівосховищ України – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців, Галузевого державного архіву Служби безпеки України та обласного держархіву Донецької області, статистичні матеріали, радянська та церковна періодика тощо, при цьому значну частину документів введено до наукового обігу вперше. Джерела належним чином класифіковані за видовою ознакою. Слід зазначити, що джерельна база дисертації цілком достатня для виконання поставлених завдань, хоча в ній є й певні упущення, але вони носять об'єктивний характер і пов'язані із тимчасовою окупацією частин Донецької та Луганської областей і фактичною недоступністю для автора архівосховищ, що залишилися у Луганську та Донецьку. Основні положення і висновки дослідження здобувача базуються на об'єктивних історичних даних, які не викликають сумніву в їх достовірності.

Основне завдання офіційного опонента – визначити, що нового вніс дослідник в історичну науку, як він розв'язав конкретну поставлену проблему.

По-перше, дослідник створив перше у вітчизняній історіографії комплексне спеціальне дослідження, яке присвячене проблемі руху за оновлення українського православ'я, що втілювалося в утворення різних реформаційних конфесій, які проявили себе і на території Донеччини та Луганщини. Автор не боїться сперечатися із «класиками» даної тематики, спростовуючи їх окремі висновки та твердження. Це дає підстави говорити про створення свого концептуального підходу та власного бачення проблеми.

По-друге. Обґрунтування висунутої концепції потребувало залучення великої кількості конкретного фактичного матеріалу, який був добутий в архівах, друкованих виданнях минулого століття, у більшості випадків вперше введений до наукового обігу. Особливе місце в цьому плані займають архівні документи, якими автор дуже вміло оперує, підводячи фактичний матеріал на підтвердження власних позицій з того чи іншого питання.

Слід відзначити значне залучення періодичної церковної преси українських обновленців, як-то: «Голос православной Украины» та «Український православний благовісник», адже зазначене видання лише частково залучене до наукового обігу і має значний інформаційний потенціал для дослідників історії православ'я України.

По-третьє. На відміну від попередніх дослідників, які приділяли свою увагу проблемі розвитку православ'я на Донбасі, автор значну увагу приділив таким малодослідженим питанням як: становлення та розвиток Української соборно-єпископської церкви та Української автокефальної православної церкви в регіоні, становище православних конфесій у 1930-х роках, розбудова єпархіальної мережі новопосталих конфесій і роль особового фактору в оновленні православ'я тощо.

По-четверте. Особливою окрасою дисертаційного дослідження є розділ 3 «Українська автокефальна православна церква у регіональному вимірі (1921-1930 рр.)», де вперше розкривається маловідома сторінка історії даної конфесії, а саме історія парафій УАПЦ на Донбасі та проблеми пов'язані із її інституційним оформленням, співіснування з умовно «атеїстичним» робітничим середовищем, міжконфесійним протистоянням з вірянами та духовенством інших православних конфесій.

По-п'яте. Відтворено картину розколу православного середовища у південному регіоні. Автор запропонував власну періодизацію «руху за оновлення православ'я в Україні», виділивши два ключових етапи: 1921-1929 і 1929-1939 роки. Дисертант дійшов висновку, що релігійність

населення на даній території мала сталий «консервативний» характер і це призвело до неприйняття віруючими реформаційних ідей новоутворених конфесій, а «успіх обновленства у досліджуваному регіоні був дуже умовним, бо навіть офіційна статистика, яка характеризується неточністю, свідчила про повний провал реформістів в індустріальному робочому середовищі» (с. 209-210).

По-шосте. Автором яскраво показано динаміку пресингу сталінської тоталітарної системи на усі православні конфесії, адже влада використовувала багатогранну систему тиску на духовенство та віруючих – арешти духовенства, підвищення податків, «добровільні» позики на державні програми та купівля облігацій, моральний тиск тощо.

По-сьоме. Визначено, що політика влади мала однаково руйнівний вплив на соціальне становище духовенства усіх православних конфесій. Адресна та нетривала підтримка державою обновленських церков не позначилася на правовому та матеріальному стані духовенства. Усі спроби духовенства підлаштуватися під соціальні вимоги більшовиків не врятували його від подальших масових репресій.

Таким чином, певна частина одержаних результатів є новими, що свідчить про особистий внесок здобувача в історичну науку. Одержані дисертантом результати є важливими, значущими і можуть знайти застосування у подальших наукових пошуках з метою вивчення історії православної церкви в Україні та місця і ролі її духовенства. Практичне значення дисертації полягає в тому, що конкретний фактичний матеріал, її основні положення та результати, методологічні підходи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії церкви в Україні, народознавства, релігієзнавства, підготовці спецкурсів, при написанні курсових і дипломних робіт, у краєзнавчій роботі, при оформленні стендів музеїв і виставок. Крім того, слід відзначити, що дисертація написана хорошою українською літературною мовою, хоча інколи в ній трапляються помилки.

Зауваження опонента зводяться в основному до побажань чи визначення дискусійних моментів та окремих недоліків:

1. Зміст дисертаційного дослідження ширший за вказану тему, адже дисертант розглядає не тільки «рух за оновлення», а загалом становлення, розвиток і згасання православних конфесій, які пропонували ті чи інші прогресивні ідеї, як-то: осучаснення богослужіння, використання національних мов на рівні із старослов'янською, українізацію, демократизація управління та народовладдя тощо. Тим більше, що автор не зміг відсторонитися від Українського екзархату РПЦ (Московського патріархату), Істинно-православної церкви тощо.

2. Оскільки тема розглядається у вузьких територіальних рамках, то необхідно було б провести більш глибоку роботу з пошуку неопрацьованих раніше джерел, особливо внутрішньоцерковного походження. Розуміючи, що архівні фонди Луганська та Донецька майже недоступні, у даному розрізі слід було б звернути увагу на фонди держархіву Харківської області, де в наявності фонд Харківського єпархіального управління (Р-230), де відклалися церковні документи першої половини 1920-х років, а також фонд Харківського окружного виконавчого комітету (Р-845), де наявні документи УАПЦ і УССЦ, які безпосередньо стосуються досліджуваного регіону.

3. Неправомірно автор проігнорував соціальний зріз єпархіального життя: ставлення різних верств духовенства, його роль у житті парафіян та суспільства в цілому. Хоча окремі вкраплення зазначеного аспекту у дисертації присутні, але основна увага автора зосереджена на єпископському колі.

4. Антирелігійна політика (§4.1) висвітлена фрагментарно, адже автор не розкрив основних інструментів цієї політики у регіональному рівні: антирелігійні організації на Донбасі, провідні агітатори, антирелігійна преса, кіно та театральне мистецтво антирелігійної направленості. Таким чином, назва підрозділу не зовсім коректна і краще б звучала, наприклад,

наступним чином: «Інституційний розвиток православ'я в умовах сталінської антирелігійної політики».

5. Вітаючи запропоновані автором світлини, які візуалізують історичний процес, бажано було б у тексті зробити на ці світлини відповідні посилання.

Також у додатках бажано було б вмістити більше конкретних таблиць, а не лише фотографії, які б наочно показали динаміку демографічних змін у православному духовенстві, зміни його матеріального становища, кількість репресованих у хронологічно-територіальному плані тощо.

Однак, зазначені зауваження щодо недоліків, упущень носять частковий характер, вони аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Дослідження **«Рух за оновлення Православної Церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)»** є завершеною працею, в якій одержані науково обґрунтовані результати про історичний розвиток православних конфесій в умовах реформаційних тенденцій у міжвоєнний період, матеріальне становище духовенства та політику більшовицького режиму щодо цього питання, визначено правовий статус православного духовенства в регіоні та репресивну політику тоталітарного режиму щодо священства та віруючих. Основний зміст дисертації викладено у 22 наукових статтях, у т.ч. 3 – у виданнях, що входять на наукометричних баз Scopus і Web of Science і 8 – у виданнях включених до Переліку наукових фахових видань України.

Дисертація виконана на високому науково-теоретичному рівні, основні її положення є новими й науково обґрунтованими, які у сукупності розв'язують важливу наукову проблему, що має суттєве значення для історичної науки і може знайти застосування у науковій і викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі, законотворчій діяльності.

Дисертаційна робота **«Рух за оновлення Православної Церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний**

аспект)» відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 431 від 21.03.2022 р.), а її автор – **Рубан Микола Юрійович** – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент –
доктор історичних наук,
професор, професор кафедри
міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили

Олександр ТРИГУБ

27.11.2023

